

ДЕМОНСТРАЦІЙНІ УСТАНОВИ ЯК ФОРМА ПОШИРЕННЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАТЬ НА СУМЩИНІ
НА МЕЖІ XIX-XX ст.

Комликова Г. І.

Сумський національний аграрний університет

м. Суми, Сумська обл., Україна

e-mail: halyna_komykova@ukr.net

Сільське господарство завжди було головною галуззю економіки сумського краю. Для його розвитку тут здавна були сприятливі природно-кліматичні умови й переважаючі чорноземні ґрунти. Однак врожайність сільськогосподарських культур досить довгий час була низькою, що зумовлено було примітивною сільськогосподарською технологією. Система ведення господарства досить довго залишалась відстало-екстенсивною: до середини XIX ст. на території Сумщини панувала трипільна система землеробства, часто з неправильним чергуванням озимих, ярових зернових, під якими була зайнята основна частина орної землі, та пару, до того ж без будь-якого удобрення [7]. Як і в усій Україні, землеробські знаряддя до середини XIX ст. у сумських землях мали примітивний характер – плуг, соха, рало, борона, серп і коса. Майже до останньої чверті XIX ст. поля, в основному, засівали вручну. Лише у другій половині століття у поміщицьких маєтках почали застосовувати сівалки, жатки.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві Сумщини сприяв розширенню переліку сільськогосподарських культур у селянських господарствах, – з цього часу збільшувалися площі сільськогосподарських угідь під городніми та технічними культурами: картоплею, що ставала головним продуктом харчування та сировиною для виробництва спирту; льоном, тютюном та коноплями, що культивувалися селянами в ряді повітів сумського краю ще з дореформеного періоду й були поширеними на всій Лівобережній Україні.

Розвиток цукрової галузі промисловості на Сумщині в 30-50-х рр. XIX ст. обумовлював розширення посівних площ цукрових буряків, особливо на землях, які були ближче розміщені до цукрових

заводів. Як у дореформений, так і в пореформений періоди сумський край був одним з основних районів цукробурякового виробництва в Україні. Введення у сівозміну цукрових буряків сприяло поліпшенню системи рільництва.

Таким чином, на Сумщині торговельне значення мав цілий ряд основних сільськогосподарських культур – зернові, цукрові буряки, картопля, коноплі, льон, тютюн. Таке співвідношення основних сільськогосподарських культур на Сумщині не зазнало корінних змін і на початку ХХ ст., та й у наступні роки. Садівництво мало промислове значення лише в окремих селах (наприклад, с. Боромля відоме завдяки поставкам полуниці до царського столу та за кордон).

Скасування кріпосного права після маніфесту Олександра II, розвиток промисловості, помітне зростання міст і неземлеробського населення, транспорту, поширення торгівлі, – все це створило умови для відносно швидкого розвитку капіталізму в сільському господарстві, який спричинив різке збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію. Швидкий розвиток підприємництва відкривав можливості зростання прибутків, змушував шукати нові прогресивні форми господарювання, шляхи підвищення продуктивності сільськогосподарських культур, а це і застосування мінеральних добрив, і сортового насіння, і використання складних машин та механізмів. Проблеми щодо їх запровадження швидко переконали вітчизняних господарів, що краще мати власний, а не іноземний продукт.

У другій половині ХІХ ст. в Україні й на території Сумщини зокрема, досить інтенсивно розвивалися й галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством. Так, наприклад, тут діяло більше 20 цукрових заводів [7, с. 161]. На великих заводах цукрової промисловості весь виробничий процес був механізованим, завдяки чому значно збільшилась їх потужність та які потребували великої кількості сировини, продуктивність якої у порівнянні з країнами Західної Європи залишалась значно нижчою. Наприкінці ХІХ ст. Російська імперія займала останнє місце серед європейських держав за виробництвом цукру з десятини [4, с. 158]. Основною причиною такого стану можна вважати відсутність наукового забезпечення галузі: хоча заводи й переобладнувалися новою технікою та запроваджувалися нові технології, вирощування цукрового буряку велося без застосування добрив і до того ж іноземними сортами, які в кліматичних умовах України не давали бажаного врожаю. Саме можливість збільшення прибутків змушувала великих землевласників,

підприємців та земства шукати шляхи підвищення продуктивності сільськогосподарської продукції, наслідком чого стала ініціатива і матеріальна підтримка наукових досліджень у сільському господарстві.

Цей час ознаменувався ще й значним розвитком теоретичних основ усіх агрономічних наук та стрімким розвитком таких органів самоврядування на місцях, як земства.

Найголовніша задача будь-якого земства як представника потреб народу – поліпшення економічного стану краю. Земство призване було піклуватись про користь і потреби своєї губернії чи повіту, отже, і місцевого сільського господарства, на якому трималося благополуччя місцевого населення. Важливим напрямком їх діяльності було розповсюдження сільськогосподарських знань серед місцевих селян. Земства брали безпосередню участь у заснуванні сільськогосподарських освітніх закладів, науково-дослідних установ, наданні агрономічної допомоги населенню, пропаганді передового досвіду шляхом проведення сільськогосподарських виставок, екскурсій тощо. Складаючись у своїй більшості з осіб, що корінним чином пов'язані з даною місцевістю, та маючи власні кошти на вирішення своїх потреб, земства мали змогу самостійно вибрати методи сприяння розвитку місцевого сільського господарства та галузь, в яку ці кошти вкладалися першочергово.

Харківське губернське земство, що опікувалося й сумським краєм, було одним з передових в Російській імперії в плані розбудови свого сільського господарства. Сумське повітове земство також було одним із небагатьох земств, яке активно запроваджувало прогресивні методи у галузі сільського господарства, що проходили випробування на території губернії. Саме завдяки матеріальній підтримці Харківського губернського земства з ініціативи викладачів-аграріїв Харківського університету у січні 1880 р. розпочало свою діяльність Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості.

У коло діяльності усіх тогочасних сільськогосподарських товариств входили й такі завдання, як збирання відомостей про стан землеробської промисловості у зоні своєї діяльності, розповсюдження сільськогосподарських знань серед населення різними доступними методами, влаштування сільськогосподарських виставок та випробування сільськогосподарських машин і знарядь, постійний взаємний обмін досвідом з іншими сільськогосподарськими товариствами, підтримка сільськогосподарської освіти, а також

сприяння створенню дослідних полів, а згодом і станцій, для перевірки та використання у місцевих умовах сільськогосподарських культур та технологій, що були розроблені в інших регіонах.

Кількість сільськогосподарських товариств на межі XIX і XX століть невпинно зростала, – поряд з такими великими товариствами як Харківське (що мало характер науково-виробничого) на території сумського краю створювались і діяли, чи не в кожному селі, дрібні сільськогосподарські товариства (виробничо-галузеві (кооперативні чи кредитні)), які у деякій мірі також сприяли розвитку місцевого сільського господарства. Ці товариства переважно займалися пропагандою сільськогосподарських знань, влаштуванням прокатних та злучних пунктів, розсадників плодових культур. Деякі з них, окрім утримання дільничного агронома, мали змогу організувати у своєму повіті чи волості ще й демонстраційне поле (пасіку, ягідник чи сад).

У Російській імперії перші сільськогосподарські дослідні установи з'являються уже в 60-х рр. XIX ст., однак законодавче врегулювання сільськогосподарської дослідної справи відбулося лише на початку XX сторіччя, коли 28 травня 1901 р. указом Миколи II було прийнято спеціальне «Положення про сільськогосподарські дослідні установи» [3], яке стало першим нормативним документом, що регулює дослідну діяльність у сільському господарстві. Згідно з ним у Російській імперії встановлювалась типологія дослідних установ і на державу покладалось заснування центральних дослідних закладів і сільськогосподарських дослідних станцій. Окрім декількох типів дослідних установ «Положення» передбачало й функціонування демонстраційних господарств, полів та ділянок, що не були, однак, дослідними установами, але стали однією з найефективніших форм поширення сільськогосподарських знань серед населення.

У сумському краї демонстраційні поля, сади, пасіки, ділянки масово з'являються лише з 1905 р., хоча поодинокі випадки влаштування ділянок та пасік зафіксовані ще до 1900 р. Найпершою ж установою демонстраційного типу, що функціонувала на території Сумщини була Спеціальна контора із забезпечення населення насінням тютюну, що створювалася у 1763 р. у м. Ромни для «наблюдения за ходом табаководства в Малороссии [6, арк. 129]». В її обов'язки входило й розповсюдження знань про цю культуру, про способи посіву та догляду за нею, а господарям, яким насіння тютюну надавалось безкоштовно, пропонувалось запрошувати приятелів і знайомих з метою наглядної демонстрації їм посівів.

Як і у всій Російській імперії, демонстраційні установи

створювалися переважно земськими агрономічними організаціями (товариствами) чи дільничним агрономом виключно на селянських та приватних землях, іноді – при земських школах. Демонстраційні поля та ділянки призначались для ознайомлення з перевіреними в дослідних господарствах, полях та ділянках новими прийомами агротехніки, з новими культурами, зразками сільськогосподарських знарядь, порід тварин та всіма іншими нововведеннями в сільському господарстві.

Участь Губернського земства у більшості випадків обмежувалась лише матеріальною підтримкою у вигляді грошової допомоги на організацію поля чи ділянки, або в загальному керівництві заходами повітових земств, в розробці плану діяльності. До того ж, до 1910 р. земські і громадські установи не отримували фінансової допомоги від держави на облаштування демонстраційних установ [1, с. XXXV].

Так, Харківська губернська агрономічна нарада, розглянувши доповідь про демонстраційні поля і ділянки, прийняла такі принципові положення: задачею демонстраційних полів і ділянок є полегшення шляхом наглядного прикладу та пропаганди агрокультурних заходів серед широких («малокультурних») мас населення; для правильної постановки цієї справи слід наблизити поля і ділянки до населення, збільшуючи їх кількість та розмістивши відповідним чином; необхідно створювати демонстраційні поля і ділянки так, щоб результати їх діяльності не викликали сумнівів у населення. Для цього необхідно пропагувати лише те, що точно дасть позитивний та ефективний результат; кількість демонстраційних полів повинна бути узгоджена з наявними силами агрономічного персоналу, з кількістю сільськогосподарських товариств і наявністю окремих більш культурних господарств, якому агрономічний персонал міг би доручити ведення робіт на демонстраційних полях без найближчого контролю з боку агрономічного персоналу; розпочинати демонстраційні роботи слід з демонстраційних ділянок, а не полів; з окремих заходів технічного характеру на демонстраційних полях і ділянках бажано в першу чергу проводити ті, які: а) підвищують культурний стан ґрунту та б) сприяють вирішенню кормового питання [5, с. 101].

Демонстраційні поля мали за мету показувати населенню все те, що вже досліджено вищими дослідними установами і є доцільним для введення в практику місцевого сільського господарства [2]. Демонстраційні ділянки своїм завданням мали втілення у життя

окремих прийомів поліпшення господарства, що досить швидко давало позитивні результати, – це й стало причиною швидшого розповсюдження на Сумщині саме демонстраційних ділянок, а не полів. На жаль, інформації про облаштування демонстраційних полів дослідними станціями, як їх структурних підрозділів, що було характерно для інших місцевостей, віднайти не вдалося.

Після введення земствами посад дільничних агрономів широкого розповсюдження набули й інші види демонстраційних установ: демонстраційні сади, городи та дослідно-демонстраційні поля, ферми й ділянки.

Як і демонстраційні поля та ділянки, так і демонстраційні сади й городи створювалися на базі селянських господарств, що попередньо оглядалися дільничним агрономом та про які він доповідав на земських зборах. На зборах розглядалися й заяви від господарів щодо створення в їх господарствах демонстраційних ділянок, де перевага надавалася тим господарям, чиї обійстя були ближчими до великих шляхів, а отже й ділянки могли бути показані якомога більшій кількості селян. Тобто підхід до створення демонстраційних установ був дуже ретельним, адже перш ніж вкласти кошти в їх заснування земство мало бути впевненим у позитивному результаті.

Селяни ж були зацікавлені у створенні на базі їхніх господарств демонстраційних установ, оскільки це давало змогу засівати свої наділи якісним, а, відповідно, й дорогим та не завжди доступним для них насінням та гарантувало особливо уважне ставлення до них дільничного агронома, що вів нагляд за усіма полями й ділянками.

Більшість демонстраційних полів та ділянок, що організовувались в господарствах селян на Сумщині, створювались для ознайомлення з кормовими злаковими культурами, що досі не були поширеними на сумських теренах, а також для ознайомлення з методикою застосування мінеральних добрив.

У дещо меншій кількості в сумському краї закладались демонстраційні сади та ягідники, де окрім ознайомлення населення з сортами плодових та ягідних культур проводилися й показові заходи з догляду за садами: закладення саду, обрізування й омоложення дерев, щеплення та боротьба зі шкідниками. А на демонстраційних городах проводилися заходи із влаштування парників, вирощування розсади, боротьби із шкідниками та знайомили селян з сортами городніх культур.

Такий вид установ як дослідно-демонстраційні поля створювався переважно повітовими земствами. Однак, той факт що облаштувались вони не дослідницькими установами, отже, не мали достатнього обладнання для проведення дослідів, дає підстави ставити під сумнів проведення тут досліджень. Та й у звітах деяких земств і товариств Сумщини, де задекларований був саме цей тип дослідних установ, інформації про проведення дослідів віднайти не вдалося. Це дає підстави вважати, що дослідно-демонстраційні поля, що функціонували у сумському краї на початку ХХ ст., виконували функцію демонстраційних полів. До того ж, тодішні фахівці в галузі сільськогосподарського дослідництва не дають чіткого розмежування між дослідно-демонстраційними та демонстраційними полями [5, с. 83]. Слід зауважити, що даний вид установ зафіксований лише у Роменському та Охтирському повітах. Інформації про закладення дослідно-демонстраційних ділянок на території Сумщини не віднайдено.

Після початку Першої світової війни у 1914 р. земства не в змозі були утримувати велику кількість дослідних та демонстраційних установ, тому фінансували лише дослідні поля і станції, припинивши фінансувати створення демонстраційних. Мотивувалося це ще й тим, що немає кому наглядати за цими полями й ділянками оскільки дільничні агрономи призовані до збройних лав, та немає й для кого їх облаштувати – сільські господарі теж переважно на фронті.

Таким чином, факт функціонування на території сумського краю на початку ХХ ст. великої кількості демонстраційних установ (полів, ділянок, садів, городів тощо) свідчить про намагання земств та сільськогосподарських товариств покращити економічне становище свого краю і місцевого сільського господарства, на якому трималося благополуччя місцевого населення, використовуючи один із найефективніших методів поширення сільськогосподарських знань – демонстрування місцевому населенню ефективних методів ведення землеробства, нетрадиційних для даної місцевості кормових, садових і городніх культур, застосування мінеральних добрив та агротехнічних заходів, розроблених й апробованих науково-дослідними установами.

Список використаних джерел:

1. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. Год пятый. 1911. – Петербург, 1912. – CVXX+820 с.

2. Опытные станции, поля, фермы // Энциклопедический словарь. Т. XXII. Опека – Оутсайдер / издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Типо-Литограф. И. А. Ефрона, Прачешный пер., № 6, 1897. – С. 81-83.

3. Положение о сельско-хозяйственных опытных учреждениях [28 мая 1901 года]. Приложение III // Труды совещания по организации опытного дела в России, происходившего при Главном Управлении Землеустройства и Земледелия с 14 по 20 ноября 1908 года. – СПб., 1909. – С. 391-394.

4. Радциг А. А. Сахарная промышленность всего света: производство, потребление, цены / А. А. Радциг. – СПб. : Тип. А. А. Пороховникова, 1899. – 176 с. – (Бесплатное приложение к жур. «Хозяин» за 1899 г. Сер. «Книжки хозяина», № 10).

5. Справочные сведения о деятельности Земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год) / сост. под ред. В. В. Морачевского. – Петроград : Тип. В. Ф. Киришбаума (отделение), Новоисаакиевская, 20, 1914. – Вып. 13. Ч. 1.

6. ЦДАК України, ф. 2 КМФ, оп. 1, спр. 23, арк. 139.

7. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861-1916 рр.) : монографія / М. Ф. Яременко. – Суми : Унів. книга, 2002. – 366 с.